

"המנוי אינו זמין כעת":

מרחבים אישיים, ארגוניים וחברתיים בעידן הטלפון הנייד

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה

מאת

חננאל רוזנברג

הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים

נובמבר 2014

עבודה זו נעשתה בהדרכתם של
פרופ' מנחם בלונדהיים ופרופ' אליהוא כ"ץ

תקציר

עבודת הדוקטורט עוסקת בזיקה שבין טכנולוגיות תקשורת וגבולות חברתיים. המחקר בוחן את האופן בו חדירתה של טכנולוגית תקשורת - במקרה זה הטלפון הסלולרי - גורמת לפירוק והבניה מחודשת של הגבולות הפיזיים והסימבולים בחיי הפרט, הארגון, והקבוצה החברתית. הסלולר, בהיותו נייד וצמוד לגוף האדם, הופך את נושאו למסוף תקשורת, ומגביל מאד אפשרויות של ניתוק תקשורת של הפרט מסביבות אחרות, בין אם ניתוק מבחירה, מאילוץ או אפילו בכפיה. פוטנציאל התקשורת התמידי שמאפשר מדיום זה, מערער על גבולות חברתיים מסורתיים, ומאיים על קיומם של מרחבים חברתיים מבודדים: מצבים פיזיים או תודעתיים של המצאות בלעדית בסביבה בה הפרט נוכח, תוך ניתוק מסביבות אחרות. פרקי הדוקטורט בוחנים את האתגר שמציב המדיום החדש בפני פרטים, קבוצות חברתיות וארגונים בניסיונם לשמר מרחבים חברתיים מבודדים, ואת פרקטיקות ההתמודדות שלהם עם המציאות התקשורתית החדשה. במובן מסוים השאלה העומדת בבסיס העבודה היא זו: מה יוצר האקלים התקשורתי המחובר של היום במרחבים המבודדים של האתמול?

אפקט זה של הטלפון הנייד נידון בעבודה ביחס לשלושה הקשרים חברתיים: (א) רמת הפרט, ויכולתו הוולנטרית להתכנס בלעדית בסביבה אחת תוך התבדלות וניתוק מסביבות אחרות; (ב) רמת הקבוצה החברתית, בדגש על קבוצות המתאפיינות בהסתגרות ובניתוק החברים בהן מהחברה והתרבות הסובבת שבהן הן פועלות, כדוגמת האמיש, החברה החרדית, וקבוצות איסלמיות מתבדלות. קבוצות אלה רואות ב"חיבורים" שמאפשר הטלפון הנייד איום משמעותי על יכולתן לפקח על גבולותיהן ועל שרידותן כ"תרבות מובלעת" אותה הם מתאמצים לשמר; (ג) רמת הארגון, תוך התמקדות ב"ארגונים כוללניים": ארגונים חברתיים המתאפיינים במבנה היררכי סמכותני ובאקלים ארגוני המנתק את הפרטים השוהים בו בכפייה או בהסכמה מהחברה הסובבת, לצורך תהליך של חברות מחדש. עבור ארגונים אלה – כדוגמת הצבא, בתי סוהר, מחלקות רפואיות סגורות ולהבדיל בתי ספר - מהווה הדיפוזיה הסלולרית איום על יכולת השליטה באקלים הפנים-ארגוני ועל תיחומו של הפרט בתוך זמן ומרחב מוגדרים. עבודת הדוקטורט מדגימה את האתגרים שהסלולר מציב ביחס לכל אחד מהקשרים אלו, ואת האסטרטגיות הננקטות בהתמודדות עם האתגר בניסיון לשמר את המרחבים המבודדים במציאות התקשורתית המשתנה. בהתאם למבנה זה, חמשת פרקי העבודה דנים בשלושה מקרי בוחן אשר ממחישים בהתאמה את שלושת הרמות שהובאו לעיל: רמת הפרט (פרק 1), רמת הקבוצה החברתית (פרקים 2-3) ורמת הארגון (פרקים 4-5).

הפרק הראשון עוסק בתפקודו של הטלפון הנייד בטיולי התרמילאים. בבסיס המורטוריום התרמילאי עומד מניע אסקפיסטי השואף אל מרחב מבודד הרחק מסביבת היומיום, והמסע התרמילאי מהווה דוגמה לניתוק המאפשר נוכחות מלאה ובלעדית של הפרט במקום ובזמן. יצירתו של המרחב המבודד של המסע – פיזית ותודעתית – הינה קריטית לחוויית "פסק הזמן" של התרמילאי, אולם הנוכחות הסלולרית על גופו של המטייל מגבילה מאד את אפשרות הניתוק של הפרט מחוויות השגרה ומסביבת היומיום. באמצעות שאלונים (N=105) וראיונות עומק (N=14) בוחן הפרק את מקומו של הסלולר בעיצוב החוויה התרמילאית ואת משמעותן של פרקטיקות השימוש וההימנעות מהמכשיר. הממצאים מראים כי קבוצה גדולה (כ-30%) מהתרמילאים בוחרים שלא לשאת עמם את המכשיר הסלולרי כלל, וגם בקרב "המטיילים הסלולריים" נמצא ניסיון לצמצם את הזמינות ולהגיע לשליטה מכסימלית בהיקף ובתזמון התקשורת. פרקטיקות ההימנעות נגזרות מהבניית הנרטיב האישי של

החוויה התרמילאית כחויית ניתוק אסקפיסטית, וכניסיון לשמר את הטיוח כמרחב מנותק ומבודד באקלים רווי טכנולוגיה. בנוסף, נמצא כי התרמילאים מייחסים משקל רב לעמדתם של ההורים בהכרעה האם לשאת עמם את המכשיר בטיול או להימנע ממנו, וכי בניגוד ליומיום - ההורים הנם הנמען המרכזי של התקשורת באמצעות הסלולר. בהקשר זה המחקר מבקש להרחיב את הדיון סביב מטאפורת הסלולר כאובייקט מעברי, דרך העתקת תפקוד זה מגילאי הילדות וההתבגרות, אל גילאי העשרים והשלושים של התרמילאים. ברובד נוסף ישנה התייחסות לתפקודו הייחודי של הסלולר בקרב קהילת התרמילאים כ"סמל סטטוס שלילי", באופן שונה מתפקודו בהקשר היומיומי.

הפרק השני והשלישי עוסקים ברמת הקבוצה החברתית, ובחברה החרדית בישראל כמקרה בוחן, תוך התמקדות בתופעת "הסלולר הכשר", טלפון "מעוקר" המאפשר שיחות טלפון בלבד. הפרק האחד (פרק 2) עוסק בתפיסת האיום הסלולרי, ומתמקד בהחלטתם של רבני ומנהיגי הציבור החרדי שלא להסתפק בחסימת הסלולר הכשר לגלישה אינטרנטית ולשירותי תוכן (הנתפסים כמסוכנים) אלא לבטל במכשיר גם את אופציית שליחת המסרונים. חסימה זו הופעלה לאחרונה גם על "סמארטפונים כשרים", טלפונים חכמים הכוללים מגוון אפליקציות שימושיות, אך ללא אפשרות שימוש בהודעות כתובות וביישומי טקסט כדוגמת ווטסאפ. תוך שילוב ראיונות עם מובילי הקמפיין וניתוח תוכן של דיונים שהתנהלו בין חברי הקהילה בפורומים אינטרנטיים, המחקר בוחן את תפיסת האיום העומדת בבסיס חסימת הטקסט, ואת האופן בו התקבל צעד זה בקרב בני הקהילה. הממצאים מראים כי בשונה מבעיית התכנים המתירניים המאיימים על גבולותיה החיצוניים של הקהילה המבודדת, חסימת ערוצי המסרונים נובעת מהתפיסה שתצורת התקשורת מאיימת על יכולת הפיקוח הפנים-קהילתית כלפי יחסים בין-מגדריים וכלפי תפוצת המידע במרחב הקהילתי. בהיבט המגדרי, תכונותיו הייחודיות של מסרון הטקסט הסלולרי מאפשרות ביסוס של קשרים אינטימיים בהקשרים שאינם ראויים לאור ערכי הקבוצה. ברובד הקהילתי האיום נובע מפוטנציאל ההמוניות של ערוצי המסרונים, וראייתו כרשת חברתית המאפשרת ייצור והפצת מידע על ידי כל משתמש וללא פיקוח, בחברה בה נתונה תקשורת ההמונים תחת הגבלות ופיקוח הדוק. לאור ממצאים אלה אני מציע מבט נוסף על נקודת הממשק בין מדיה חדשים, קהילות דתיות ושליטה חברתית, תוך הרחבת הדיון מעיסוק באתגר הדתי ביחס לתכני התקשורת, לעיסוק באתגרי התצורה והממשק.

כהשלמה לסוגיה זו, הפרק הבא (פרק 3) בוחן את הקמפיין הציבורי להטמעת איומי הסלולר, תוך התקדמות בתרומתם של הפשקווילים למערכה למען הסלולר הכשר. באמצעות ניתוח תוכן של פשקווילים שהופצו כחלק מקמפיין זה (N=70), ניתן לראות כיצד מארגני הקמפיין עושים שימוש מושכל במאפייניו הייחודיים של הפשקוויל (האנונימיות, הפומביות וההקשר הגיאוגרפי הספציפי של הופעתו), לצורך שכנוע חברי הקהילה ולהטמעת המסר המורכב של האיום הסלולרי. הפשקוויל משמש את הנהגת הציבור להצגת המערכה כמאבק עממי הצומח מהשטח, וככלי להפצת מסרים לקהלי יעד כגון נשים, בני נוער ותלמידי ישיבה. ההקשר הספציפי של הפצת הפשקוויל משמש לאכיפה ממוקדת כנגד מוקדי שירות "סוררים", ואופיו הלא רשמי מאפשר לתקוף את אלה ממנהיגי הציבור שאינם משתפים פעולה עם הקמפיין. ממצא נוסף מתייחס להופעתם הייחודית של פשקווילים המשלבים טקסט ותמונה, פורמט חדשה ומודרני המאתגר את גבולות הז'אנר המסורתי, והופעתו בהקשר זה נדונה ביחס לתכני הקמפיין המתמקדים במאבק נגד המדיום החדש. ממצאים אלה מזהים את תפקודו של הפשקוויל בהקשר זה כערוץ תקשורת המהווה השלמה לעיתונות הממסדית, זאת בניגוד לדימויו

כמדיום אלטרנטיבי, חתרני ואנטי ממסדי. הפרק דן בהיבט זה לאור אופייה המורכב של המערכה למען הטלפון הכשר, ובתפקידו המשמעותי של הפשקוויל, ערוץ תקשורת מסורתית ומוכר, כמסייע לביתו של הטלפון הסלולרי, המדיום החדש והמאיים.

הפרק הרביעי והחמישי בעבודה עוסקים ברמת הארגון, ומתמקדים בצבא כמקרה בוחן למוסד כוללני בעל גבולות מוגדרים ומדרג היררכי ברור, המושתת על יכולתו לשלוט בניתוקם של השוהים בו מחיי היומיום האזרחיים. הימצאותו של הטלפון הנייד בידי החיילים מהווה אתגר ממשי ליכולתו של הארגון לשמר את גבולותיו הפיזיים והסימבוליים, וממילא את אופיו הכוללני. הפרק הרביעי מתמקד בטירונות הצבאית המהווה ביטוי קיצוני לאופיו של הצבא כ"מוסד כוללני". במהלכה מצוי החייל בסביבה סטרילית ומבודדת, המנותקת מחיי היומיום ומהמעגלים המשפחתיים והחברתיים באזרחות, במטרה לאפשר את תהליך החברות הצבאי של הפרט. בעידן הסלולרי, פרקטיקה זו הופכת יותר ויותר מורכבת. ניידותו של הטלפון, ממדיו הקטנים והזמינות הגבוהה שהוא מאפשר בין הטירונים לבין חבריהם ומשפחותיהם באזרחות, מאתגרים את יכולתו של הצבא ליצור את הניתוק הנדרש. באמצעות ראיונות עומק עם חיילים ומפקדים קרביים (N=15) מבקש הפרק לבחון את האופן שבו נתפס על ידי הטירונים השימוש בסלולרי והגבלותיו, את האופן שבו תופסים המפקדים את מגוון האתגרים שהנוכחות הסלולרית מציבה בפניהם ואת האסטרטגיות שעוצבו לצורך ההתמודדות עם איום זה. הממצאים מראים כי הטלפון הנייד ממלא תפקיד חשוב בחייהם של הטירונים לשמירה על קשר יומיומי עם המעגלים החברתיים והמשפחתיים, לתמיכה ברגעי משבר ולצריכת תוכני בידור המספקים חוויה אסקפיסטית. בעיני המפקדים נוכחותו של הטלפון הנייד בידי החיילים נתפסת כפוגעת בחברות של "הדור הסלולרי" ובטרנספורמציה מפרטים בודדים לקבוצה מגובשת. בנוסף, הסלולרי מאפשר מעורבות מוגברת של הורים במתרחש בחיי היומיום של הטירונות ומשמש ערוץ תקשורת נגיש בין ההורים לבין החיילים והמפקדים, דבר הנתפס בעיני המפקדים כאיום על המבנה ההיררכי הפנים-ארגוני. מזווית אחרת, הקשר הסלולרי המתמיד בין המפקדים הזוטרים לבכירים נתפס ככזה הפוגע בבניית כושר המנהיגות וקבלת ההחלטות של המפקדים הזוטרים, כחלק מתהליך החברות-הפיקודית. לאור ממצאים אלה נטען כי השימוש בסלולרי מתפקד כהתנגדות לפרקטיקות השליטה, הפיקוח והקולקטיביזציה שאותן מפעיל המוסד הכוללני במטרה להפשיט הטירונים מזהויותיהם הפרטיקולריות, אך לעתים גם משמש לאישור הסדר המוסדי הקיים. בנוסף, הפרק דן באופן שבו ממצאים אלה מבטאים את השינויים החלים ביחסי צבא, חברה ומשפחה בישראל.

הפרק הבא עוסק בתפקודו של הסלולר במלחמת לבנון השנייה, מלחמה בה פעלו חיילים בשדה הקרב בליווי הצמוד של הטלפון הנייד. באמצעות ראיונות עומק (N=20) עם קצינים וחיילים שהשתתפו בלחימה, הפרק בוחן את השימושים המבצעיים והאישיים שנעשו בטלפון הנייד בידי לוחמים בשדה הקרב, את ההשלכות של נוכחות המכשיר הסלולרי על תפקודם וחוויותיהם של החיילים בזמן המלחמה ואת המשמעות הסימבולית המוענקת למכשיר בהקשר ייחודי זה. נמצא כי במהלך המלחמה שימש הטלפון הנייד למגוון מטרות מבצעיות ואישיות. ברובד המבצעי הטלפון הסלולרי סייע לניהול הלחימה, להזעקת עזרה במצבים חירום ולהתייעצות מקצועית עם "חברים סלולריים" – אנשי צבא ואזרחים שאינם חלק מההיררכיה הפיקודית הישירה. במקרים רבים הטלפון הנייד הועדף על פני ערוצים צבאיים אחרים, בשל 'ההיכרות האינטימית' עם המדיום והיכולת לנהל תקשורת אישית ושקטה עם חיילים אחרים. במישור האישי תפקד הטלפון הסלולרי לתקשורת עם הבית והמשפחה,

להתעדכנות במתרחש בעורף ובגזרות אחרות ולתיעוד אישי של המלחמה. בהקשר זה מתואר גם "קונפליקט הזמינות": המתח בין הרצון להיות מחובר לבית, לעדכן ולהתעדכן, לבין המחיר שהנכחת הבית והמשפחה גובה מהחייל. שיחות מסוימות נחוו אצל החיילים כרגעי פרדה טעונים, וחלק מהחיילים אף העדיף שלא להשתמש במכשיר שברשותם – או לתקשר דרך הודעות כתובות בלבד – בשל ההשפעה של שיחות אלה על מצבם הרגשי. לאור ממצאים אלה המחקר דן במשמעויות המוענקות לטלפון הסלולרי במרחבים חברתיים מבודדים כדוגמת שדה הקרב, ובאופן שבו הנוכחות הסלולרית מאתגרת דיכוטומיות מסורתיות של "חיבור-ניתוק", "בית-חוץ" ו"עורף-חזית". ברובד נוסף נטען כי הממצאים מחזקים את גישתם של אלה הטוענים כי הטלפון הסלולרי מעצים את כוחו של המשתמש ומאפשר לפרט מעקף – ולעתים אף שבירה – של היררכיות פרופסיונליות מסורתיות.

פרק הסיכום מתייחס למשמעויות האפשריות של פרקי הדוקטורט כמכלול ובתרומתה של העבודה בהקשרים הרחבים יותר של מחקר הסלולר, הטלקומוניקציה, והתקשורת. הדיון מתמקד בשלוש תמות אשר הודגשו במהלך פרקי העבודה, ונוגעות בבעיות מרכזיות בחקר התקשורת: (א) דיכוטומית "חיבור-ניתוק", המתארת את הפעולה הכפולה של טכנולוגיות תקשורת המחברות את המשתמש לסביבות אחרות ובו בזמן מנתקות מסביבתו המידית. המחקר הנוכחי מאפשר העמקת השיח המחקרי סביב תודעת 'מחברות-היתר' של צרכני הסלולר, תוך הרחבת הדיון מההקשר הבין אישי בו הוא נידון בדרך כלל, להקשרים מוסדיים וקבוצתיים; (ב) דיכוטומית "חופש-כבילות" המתייחסת לאופן בו הסלולר מעצים את כוחו של המשתמש תוך אתגור יחסי הכוחות המסורתיים שבין הפרט ובין המערכות ההירארכיות בהן הוא נתון; (ג) מטאפורת "האובייקט המעבריי" המתייחסת לדומיננטיות ולמשמעויות הרגשיות של הסלולר בקרב בני נוער וביחוד סביב יחסי הורים ומורים. בהקשר זה העבודה מרחיבה את הרלוונטיות של המטאפורה גם מעבר לגילאי הנוער, ומסבה את הדגש בתפיסת האפקטים מכאלה הנובעים מתכני התקשורת בסלולר, לכאלה הנובעים מעצם נוכחותו ונשיאתו של המדיום על גופו של המשתמש. סכימתם של שלושה היבטים אלה מציגה תמונה לפיה הנוכחות הסלולרית מאתגרת את יכולתם של פרטים, ארגונים כוללניים וקבוצות חברתיות לשמר גבולות סימבוליים וממשיים בעולם מחובר, וממילא מעמידה בסימן שאלה את עצם קיומם של מרחבים חברתיים מנותקים בעידן הסלולרי.